

MAQOLLARNING MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

Ahmadjonova Sitorabonu Akramali qiz

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti 1-kurs magistranti*

Annotasiya: *Ushbu maqoladan maqollardagi morfologik jihatdan asosan ot, sifat, son va fe‘l leksemalar tayanch leksema sifatida tanlandi. Asosan, maqolada shaxs otlari va somatik a‘zolar, o‘simlik va uning muchalari nomi, hayvon va uning a‘zolari, maishiy-ro‘zg‘or buyumlari, shuningdek, anemonimlar, kosmonimlar va abstrakt tushunchalar orqali otlarning maqollardagi strukturasi shakllantirishga xizmat qilgan.*

Kalit so‘zlar: *Morfologik, somatik a‘zolar, anemonimlar, kosmonimlar, abstrakt tushunchalar*

Maqollarda sifat turkumiga xos rang, hajm-o‘lchov, xarakter–xususiyat, jismoniy nuqsonni ifodalovchi oq, qora, ola, qizil, sariq, ko‘k; keng, tor, uzoq,

yaqin, olis, yengil, og‘ir; aqlli, dono, ahmoq, nodon, epchil, chaqqon, chiroyli,

xunuk, do‘st, dushman, xom, semiz, oriq, baxil, saxiy, bemor, kasal, sog‘; kar, ko‘r, kal, soqov kabi leksik birliklar qo‘llangan. Masalan: Kal o‘zini ovutar, Qo‘ltig‘ini sovutar.

Maqollar tarkibida eng ko‘p qo‘llangan fe‘llar sifatida quyidagi so‘zlarni ko‘rsatish mumkin: yemoq, kelmoq, qaramoq, yo‘rg‘alamoq, yurmoq, o‘tirmoq, bermoq, olmoq, tortmoq, ko‘rinmoq, ko‘rmoq (harakat fe‘llari); o‘ylamoq, bilmoq, bilmoq, o‘rganmoq (tafakkur fe‘llari); yig‘lamoq, sasimoq, yog‘moq, o‘lmoq (holat fe‘llari); so‘ylamoq, so‘ramoq, maqtamoq, demoq, o‘qimoq (nutq fe‘llari); bosmoq, ekmoq, sug‘ormoq, o‘rmoq, tutmoq, eshitmoq, ayamoq, saqlamoq, siylamoq, yuvmoq, cho‘zmoq, o‘lchamoq, yashamoq (mashg‘ullik fe‘llari).

Maqollarda son, olmosh, ravishlarning qo‘llanishi ancha cheklangan.

Maqollarda asosan bir, ikki, uch, yetti, sakkiz, o‘n, qo‘sh, yarim, yorti, olti, oltmish yuz, qirq, sakson, to‘qson, ming, tuman, botmon kabi sonlarni; u, bu, shu, o‘sha, men, sen, biz, siz, o‘z, har, har kim, birov, kim, nima, qaysi olmoshlarini; oz, ko‘p, picha, sal, talay, tez, sekin, bugun, erta, kunda, oldin, keyin, avval, so‘ng ravishlarini mazkur turkumlarga oid leksemalar ichida faol deb belgilash mumkin.

Maqollarning morfologik xususiyati, shuningdek, semantik strukturasi ko‘ra asosan ot leksemalar tayanch komponent bo‘ladi. Maqollarda shaxs otlari

boshqa nomlarga nisbatan etakchilik qiladi, ayniqsa, qavm-qarindoshlik otlari bu

borada faol. Masalan:

Onadan koʻrgan toʻn bichar,

Otadan koʻrgan oʻq yoʻnar.

Otasi tentakning birisi – tentak,

Onasi tentakning barisi – tentak.

Bola– loy, ona – kulol.

Odobli oʻgʻil – koʻkdagi yulduz,

Odobli qiz – yoqadagi qunduz.

Koʻp hollarda ot leksemalar majoziy xarakterda qoʻllanadi. Ana shunday maqollarda chorva hayvonlari nomlari va it leksemasi ishtiroki kuzatiladi:

Hoʻkizning oʻtini eb,

Qoʻyning qiligʻini qilma;

Ot oyligin oʻylar, tuya – yilligin;

Itining feʻli egasiga maʼlum.

Ayrim xalq maqollari qiyos, chogʻishtirish munosabatini ifodalaganda, qoʻshma gap koʻrinishida shakllangan maqolning birinchi komponenti tarkibida

shaxs otlari ishtirok etadi, ikkinchi qismida esa hayvon nomlari qatnashadi:

Odam boʻlar yigit odatidan maʼlum,

Tulpor boʻlar qulun – muchasidan.

Ot kuchinni karvonda koʻr,

Mard kuchini maydonda.

Koʻrinib turibdiki, qiyos uchun tanlangan shaxs va hayvon nomlarining qoʻshma gap komponentlarida oʻrinlashuvi qatʼiy emas. Chunki qiyoslanayotgan

mazmun yoki tushunchalar teng qiymatli boʻlib, ularning qay biri dastlabki gapni shakllantirishi unchalik muhim emas. Qiyos mazmunidagi maqollarda nafaqat hayvon nomlari, balki oʻsimlik nomlari ham shaxs otlari uchun qiyos ekvivalenti sifatida tanlanishi mumkin:

Terakka qarab, tol oʻsar.

Onaga qarab qiz oʻsar.

Suv bilan ekin oʻsar,

Tarbiya bilan– odam.

Sifat leksemalar shaxs, hayvon, oʻsimlik, holat belgisi sifatida ot leksemaning maʼnosini konkretlashtirib keladi: zoʻr, qimmat, bilimli, bilimsiz, yaxshi, yomon, toʻgʻri, olim, zolim, mehnatsiz, ilmsiz, ilmli, bedov, kuchli, tekin,

bop, tikansiz, mashaqqatsiz, ulug‘, olchi, yalangoyoq, quruq, jafoli, vafoli, xor, hunarli, do‘st, dushman. Sifat ishtirokidagi sintaktik qurilmalarda atributiv munosabat shakllanadi, sifatlar ish-harakatning belgisini ifodalaganda esa relyativ munosabat yuzaga keladi. Son leksemalar ot–kesimli maqollar tarkibida uchraydi. Bunda bir soni etakchilik qiladi. Bu sonning polisemantik xususiyatiga bog‘liq bo‘lib qoladi. Bir va ikki leksemalari qiyos mazmunidagi maqollarni shakllantirish uchun xizmat qiladi. Bir soni qo‘llangan maqollarda uch, yetti, qirq, yuz, ming, tuman sonlari qo‘llanishi ham kuzatiladi. Ayrim maqollar komponenti faqat son so‘z turkumidan tanlangan misollar ham bor. Bunda konversiya hodisasini kuzatish mumkin: Birniki – mingga, mingniki – tumanga. Maqollarda bir sonining polisemantik xususiyatlari namoyon bo‘ladi.

Maqolda ot va sifat aniqlovchi-aniqlanmish sintagmatik munosabatiga kirishadi. Sifat ishtirokida tuzilgan maqollarda xarakter-xususiyat va jismoniy

nuqson belgilari tayanch leksemalar sifatida namoyon bo‘ladi. Bu xususiyat

aksariyat konversiya evaziga yuzaga keladi. Masalan: Kalning nimasi bor – temir tarog‘i, Ko‘rning nimasi bor – eski tayog‘i. Mazkur maqolning tuzilishi o‘ziga xos. Maqol strukturasi ko‘ra dialog ko‘rinishida shakllangan, faqat bu o‘rinda so‘zlovchi ham, tinglovchi ham bitta shaxs, ya‘ni umumshaxs ma‘nosi ifodalanadi.

Maqollarda ham gapning grammatik asosini fe‘l so‘z turkumi tashkil qiladi.

Bunda fe‘l valentliklari gapni sintaktik jihatdan shakllantirishga xizmat qiladi.

Maqollarda fe‘llar asosan kesim vazifasiga xoslangan bo‘ladi. Otlashgan sifatdosh va harakat nomi formalari fe‘lni boshqa so‘z turkumlarining sintaktik vazifasiga

moslaydi. Fe‘lning ravishdosh formalari esa juda ozchilikni tashkil etadi.

Maqollar xalqning so‘z boyligi sifatida adabiy tilning fonetik, leksik, morfologik, sintaktik xususiyatlarini atroflicha o‘rganish uchun boy manba bo‘lib

xizmat qiladi. O‘zbek tilshunosligida xalq maqollari semantik jihatdan yetarlicha

tadqiq etilmagan. Bitiruv malakaviy ishida maqollarning semantik xususiyatlarini

maqol matnidagi yetakchi komponent bo‘lgan leksik birliklar arxisemalari asosida

semantik guruhlarga ajratish, maqollarning ma’naviy va shakliy xususiyatlarini

aniqlash, ularni qoliplash, xalq maqollari semantikasida ko‘chimlarning o‘rni,

konnotativ ma’noning ifoda usullari, qolaversa, badiiy matnda maqollarning

uslubiy imkoniyatlarini tadqiq etish orqali yoritib berishni o‘z oldimizga maqsad

qilib qo‘yildi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, xalq maqollarini turli yo‘sinda tasnif etish mumkin. Shunday bo‘lsada, tasniflar obyektini to‘liq qamrab ololmaydi. Chunki xalq durdonalari o‘zining ko‘lami tufayli bunga imkon bermaydi. Xalq hikmatlarini struktur, semantik, tematik usulda tasniflash orqali bu masalani qisman hal qilish mumkin. Maqollar xalqning so‘z boyligi sifatida adabiy tilning fonetik, leksik, morfologik, sintaktik xususiyatlarini atroflicha o‘rganish uchun boy manba sifatida tilshunoslikning navbatdagi tadqiqotlari uchun material bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR(REFERENCES):

1. Tog‘ay Murod. “Yulduzlar mangu yonadi”. Qissalar. – Toshkent: Sharq, 2009. – B. 47.
2. Abdurahmonov G. “Devonu lug‘otit turk”asarining o‘rganilish tarixidan.// O‘zbek tili va adabiëti. 2009, 6-son. 49-b.
3. Jo‘rayeva B. O‘zbek xalq maqollarining qisqacha sinonimik lug‘ati. –T.: FAN, 2006.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (M harfi)/ A. Madvaliev tahriri asosida. - Toshkent, 1981. B. 569.
5. O‘zbek xalk maqollarining lingvistik asoslari (matn) B. Jo‘rayeva. - Toshkent: Akademnashr, 2019. B. 24.
6. Mavlono Jaloliddin Rumi. Ichingdagi ichingdadir: Falsafiy asar // Tarjimon Ulug‘bek Hamdam; Mas‘ul muharrir Najmiddin Komil. Toshkent: Yozuvchi, 1997. B. 74. 7. O‘zbek xalq maqollari. (Tuzuvchilar: T. Mirzayev, A. M Usoqulov, B. Sarimsoqov; Mas‘ul muharrir: Sh.Turdimov. Toshkent: Sharq, 2005. B. 281.
8. Safarov Oxunjon. O‘zbek xalq og‘izaki ijodi: pedagogika oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. Toshkent: Musiqa, 2010. B. 297.

9. D. Abdullayeva. O‘zbek tilida antisemiya Filol. Fanlar nomzodi diss. . .
avtoref. Toshkent, 2010. B. 5. 10. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B.,
Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. -T.: O‘qituvchi, 1990. - 303b.

